
УДК 340.12

<https://doi.org/10.34142/23121661.2020.32.01>

orcid.org/0000-0002-0453-5892

© Шевченко Л. А., 2020

Л. А. Шевченко

**ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА:
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ**

L. Shevchenko

**PRINCIPLE OF THE SUPREMACY OF LAW:
THE HISTORY OF FORMATION**

Анотація. У статті аналізується історичний розвиток принципу верховенства права як сполучення справедливості, свободи, рівності, гуманності. Аналіз процесу становлення принципу на різних етапах суспільного розвитку демонструє, що визначені ще в епоху Античності основоположні ідеї панування права є актуальними і нині, а єдність вияву норм права та моралі є визначальною у визначенні змісту принципу.

Ключові слова: верховенство права, справедливість, рівність, свобода, гуманність, закон, мораль.

Аннотация. В статье рассмотрено историческое развитие принципа верховенства права как проявление справедливости, свободы, равенства, гуманности. Анализ процесса становления принципа на различных этапах общественного развития показал, что определенные еще в эпоху Античности основополагающие идеи господства права актуальны и сегодня, а единство проявления норм права и морали является определяющим в раскрытии сущности принципа.

Ключевые слова: верховенство права, справедливость, равенство, свобода, гуманность, закон, мораль.

Annotation. Thoughts on the supremacy of law are found in the writings of famous ancient philosophers and concern attempts to regulate the lives of citizens in policies. The idea of justice in the conclusion of laws was restored in the late Middle Ages in the form of thoughts about the impartiality of the law and the possibility of a person defending his rights with the help of natural law. The views of scientists of the XVI–XVII centuries on the definition of law in general and laws in particular can be presented as the subordination of the law established by the state to the law established by God and later – the law established by the people. A. Dicey views the supremacy of law as: protection of a person from the arbitrariness of the state; equality of all before the law, regardless of social status and whether a person is related to public service; a really functioning judicial mechanism for the realization and protection of a person's rights.

In the XX century the doctrine of the supremacy of law has spread to other European countries and has become a part of the subject of international law. But the history of revolutions, world wars, periods of totalitarianism in this century has shown the disregard for the state power of human rights and freedoms, and became an incentive to consolidate the principle of the supremacy of law in the Constitutions of democratic states.

In the interpretation of the principle of the supremacy of law by Ukrainian legal scholars, there are certain disagreements, explained by the multiplicity of theories in which this principle is considered. We share the views on the essence of the principle of P. Tkachuk who writes that «the principle of the supremacy of law is a set of moral and legal values, according to which relations in a democratic society should be regulated, resolve issues of people's life, consider cases in the courts».

The consolidation of the principle of the supremacy of law in the Constitution of Ukraine reveals the attempts of our country to build its system of law on the ideas of democracy, justice, recognition of human rights and freedoms as the highest value. The fundamental ideas of the supremacy of law defined in the era of Antiquity are still relevant today and the unity of the manifestation of the norms of law and morality is decisive in revealing the essence of the principle.

Key words: rule of law, justice, equality, freedom, humanity, law, morality.

Постановка проблеми. Конституція України (ст. 8) [1] проголошує принцип верховенства права визначальним у захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина. Безперечно, всі основоположення мають непересічне значення у функціонуванні демократичної правової держави, але саме верховенство права, яке у своєму змісті передбачає реалізацію фундаментальної моральної норми – справедливості, посідає провідне місце в системі конституційних засад. Цей принцип передбачає побудову державного ладу на ґрунті обов'язкового дотримання органами державної влади, судочинства, місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, законотворцями справедливих, обґрунтованих рішень у будь-якій ситуації, незважаючи на силу зовнішніх впливів, які провокують здійснення протилежного. Важливим є також дотримання принципу верховенства права в суспільних відносинах. У сучасних реаліях українського суспільства розроблення шляхів запровадження принципу вимагає посиленої уваги, що є неможливим без урахування історії його виникнення та становлення.

Аналіз останніх досліджень. Всеохоплююче значення принципу для держави та її громадян передбачає ретельний вибір засобів та механізмів його реалізації, що визначає підвищений інтерес науковців до вивчення походження та змісту цього феномена. Сучасними українськими правознавцями принцип верховенства права досліджується в таких напрямках: концептуальні засади ідеї верховенства права (С. Головатий, В. Кампо, Б. Малишев, І. Музика, Р. Падалка, О. Петришин, С. Погребняк, Т. Чепульченко та ін.); верховенство права в європейському та національному судочинстві (Ю. Битяк, Н. Добрянська, О. Константий, М. Патеї-Братасюк, А. Портнов, П. Рабінович та ін.); верховенство права в українській правовій традиції (Д. Вовк, В. Градова, М. Козюбра, Н. Оніщенко, С. Серьогін та ін.); сучасні європейські доктрини принципу верховенства права (А. Власов, А. Пухтецька та ін.); верховенство права в Україні як складник інтеграційних процесів (Ю. Ноговіцина, С. Бобровник та ін.); реалізація принципу верховенства права в різноманітних галузях права України (Ю. Битяк, А. Довгерт, Л. Лобойко, О. Ткаченко та ін.); витоки та історія становлення принципу верховенства права (С. Головатий, В. Градова,

С. Погребняк та ін.). Незважаючи на чисельність наукових праць, присвячених верховенству права, зокрема історії його становлення, проблема залишається надзвичайно актуальною і потребує подальших досліджень.

Формування мети статті (постановка завдання). Мета статті – розглянути в історичному розвитку ідею верховенства права як єдність правових і моральних норм, сполучення справедливості, свободи, рівності, гуманності та щастя.

Виклад основного матеріалу. У сучасній інтерпретації принцип верховенства права сформувався в правовій доктрині України після прийняття 1996 році Конституції, але він пройшов довгий історичний шлях свого становлення.

Зародження ідеї верховенства права знаходимо в працях відомих античних філософів. Вони стосувалися намагання урегулювати життя громадян у полісах. На противагу беззаконню мислителі прагнули дати поради щодо управління полісом у такий спосіб, щоб справедливість та щастя людей були основоположними в побудові суспільних відносин.

Сократ (469 до н. е. – 399 до н. е.) вважав обов'язковим підпорядкування життєдіяльності поліса законам, які повинні мати комплексний вплив на відносини громадян і засновуватися на справедливості. Тільки завдяки дотриманню законів, на думку філософа, поліс може розвиватися: «Скрізь в Елладі встановлений закон, щоб громадяни приносили клятву в одностайності... Це робиться для того, щоб вони корилися законам. Коли громадяни зберігають цю покору, держави бувають найщасливішими та сильними» [2, с. 135]. У роздумах Сократа простежується заклик виконувати всі закони, навіть якщо вони й недосконалі, але найбільш цінним у розвитку ідеї верховенства права є його позиція щодо чеснот, серед яких головною вважав політичну. Сократ зазначав, що основою всіх чеснот, зокрема справедливості, є знання, що все, що відбувається за допомогою чеснот, є морально прекрасним [3, с. 37], а отже, спрямованим на щастя людини.

У розвиток засад принципу верховенства права значний внесок зробив учень Сократа Платон (427 до н. е. – 347 до н. е.). У діалозі «Закони» Платон дає поради правителю щодо розбудови справедливої держави. Насамперед він звертає увагу на прищепленні у громадянам держави добродетності, яку вважає запорукою щастя. Мислитель наголошує на тому, що щастя кожної окремої особистості залежить від загального щастя держави, яке передусім складається зі щастя кожного окремого громадянина. Призначення держави Платон вбачав у створенні умов, природного середовища для реалізації громадянами своїх потреб [4, с. 71–437]. Розмірковуючи про правову державу, філософ визначає її моральні основи, надаючи пріоритетного значення справедливості, добродетності, щастю. У його розумінні держави закони здійснюють лише функцію врегулювання конфліктів. Важливим для аналізу питань становлення принципу верховенства права є думка Платона щодо прийняття законів. До сьогодні актуальною є його думка про те, що справед-

ливими є лише ті закони, які приймаються заради загального державного блага, а ті, що приймаються для задоволення потреб декількох людей, є несправедливими. Платон наголошує, що держава повинна мати володарем над правителями закон [4, с. 167].

Неможливо переоцінити внесок Арістотеля (384 до н. е. – 322 до н. е.) у розвиток ідеї верховенства права. Заслуговує на увагу думка мислителя про те, що було б справедливим, якщо б усі рівні правила тією самою мірою, якою підкоряються, щоб відбувалася змінність, черговість між управлінням та підпорядкуванням [5, с. 95–96]. Зміст цієї думки в тому, що в регулюванні відносин громадян має бути незалежність від особистісних якостей правителя і повне господарювання закону. Особи, в руках яких зосереджена влада, мають бути його слугами й охоронцями. Закон Арістотель ототожнював із порядком і вважав його розумом, позбавленим від пристрастей і бажань [5, с. 96].

Велике значення для розвитку ідеї верховенства права мали положення Цицерона (106 до н. е. – 43 до н. е.), який став послідовником давньогрецьких мислителів у цьому питанні та зробив певні узагальнення їхніх поглядів. Давньоримський політичний діяч і філософ вважав, що всі закони мають вибудовуватися у розумний спосіб на благо громадян і для зміцнення держави. Він наголошує на тому, що «...закон є закладеним у природі вищим розумом, що наказує нам робити те, що робити треба, і забороняє протилежне» [6, с. 94]. Справжнє вміння управління державою Цицерон вбачав у призначенні магістратами людей, якими управляє закон, що дозволить справедливо управляти народом, бо правителі і закон мають складати єдине ціле. Магістрати – провідники законів. Таким чином, на думку Цицерона, в регулюванні суспільних відносин чільне місце посідають розумні закони, дотримання яких має забезпечити справедливість і рівність прав громадян.

Отже, єдність поглядів античних філософів визначається в тому, що основою щасливого життя громадян держави є панування розумних законів, головним принципом побудови яких є справедливість. Як основоположна моральна категорія справедливість передбачає знання та врахування в суспільних відносинах природних потреб і домагань особистості, серед яких належне місце посідає дотримання прав і свобод кожного. Реалізація справедливості в управлінні передбачає відповідну організацію державних органів і посилені моральні вимоги до особистісних якостей їхніх представників.

Ідея про справедливість в укладанні законів після її виникнення в Давній Греції відновилася у пізньому Середньовіччі у вигляді думок про неупередженість закону та про можливість захисту особистістю своїх прав за допомогою природного права. С. Погребняк, узагальнюючи праці науковців щодо дослідження основ принципу верховенства права цього періоду, виокремлює такі його прояви: обітниця королів дотримуватися законів Божих, поважати звичаї та права людей, чинні закони, в результаті виконання яких створювалося сподівання, що королі підкорюються закону; звичаєве право, норми якого висували вимогу підкорюватися закону всіх, незважаючи на суспільне

положення (закон вище за всіх, він недоторканий), а король як вартовий закону не міг пропонувати свої нові закони («Саксонське зерцало»); підтвердження королями внаслідок дій аристократії, спрямованих на лімітування їхньої влади, того, що право має захищати вільних людей (Велика хартія вольностей 1215 року) [7, с. 6].

У XVI–XVII ст. думка про підпорядкування людини Богові та визначеним об'єктивним нормам продовжувала існувати. Дослідник конституційних принципів України М. Онищук розвиток ідеї верховенства права пов'язує з іменами Томаса Гоббса (1588–1679), Гуго Гроційя (1583–1645), Бенедикта Спінози (1632–1677), Джона Лока (1632–1704), Шарля-Луї де Монтеск'є (1689–1755), Іммануїла Канта (1724–1804) та інших. Узагальнено їхні погляди на визначення місця права, зокрема законів, можна визначити як підпорядкування права, встановленого державою («позитивного»), праву, встановленому Богом («непозитивному»), а після започаткування Жан-Жаком Руссо (1712–1778) суспільно-політичного радикалізму (врахування в організації суспільних відносин потреб селян та жебраків) – праву, встановленому народом [8, с. 6]. Ж.-Ж. Руссо пропагував думку про те, що державна влада повинна підпорядковуватися суб'єктивному (природному) праву особистості [9, с. 64]. Погляди цих та багатьох інших видатних юристів, філософів, просвітителів, громадських діячів XVI–XVII століття стали основою розвитку класичної концепції верховенства права. Сам термін «верховенство права» був запроваджений на окресленому етапі розвитку ідеї 1656 року англійським публіцистом Джеймсом Гарінгтоном (1611–1677), відомим завдяки своєму твору «Осеана», в якому він описує ідеальну державу зі справедливим управлінням [10, с. 31].

Отже, в епоху Середньовіччя основою держави вважали своєрідну домовленість між правителем і народом щодо зобов'язального права короля і права народу не допускати свавілля влади. Ідея про те, що влада має виконувати правові вимоги, а народ має бути захищеним законом від порушення меж владою, є досягненням європейської конституційної культури [7, с. 6–7].

Принцип верховенства права сформулювався в XVIII–XIX ст. у доктрині природного права (головна ідея – право і мораль перебувають у нерозривному зв'язку, отже, щоб закон мав силу, він має враховувати вимоги моралі). У XVIII ст. англійський юрист, професор Оксфордського університету Вільям Блекстоун (1723–1780) поклав в основу своєї теорії ідею про те, що визначальним у принципі верховенства права є принцип верховенства розуму [11, с. 20].

1885 року була видана фундаментальна праця професора Оксфордського університету Альберта Венн Дайсі (1835–1922) «Вступ до вивчення конституційного права», в якій всесвітньо відомий теоретик конституційного права Англії вперше визначив місце принципу верховенства права в системі конституційного права й обґрунтував його. Необхідно зазначити, що А. Дайсі визначив конституційне право як сукупність норм, що забезпечують верховну

владу в державі й знаходяться під судовим захистом, та конституційними угодами. Зміст принципу панування (домінування, верховенства) права викладений у другому розділі праці. Автор за значенням у конституційному праві ставить його на друге місце після принципу верховенства парламенту [12, с. 119]. Аналізуючи зміст принципу верховенства права, А. Дайсі визначає його основою суб'єктивного права особистості. Він розглядає принцип панування права у трьох аспектах: захист людини від свавілля держави (презумпція невинуватості), рівність усіх перед законом незалежно від соціального стану та від того, чи має людина відношення до державної служби, реально наявний судовий механізм реалізації та захисту людиною своїх прав [12, с. 121].

У ХХ ст. доктрина верховенства права розповсюджувалася в інших європейських державах і була складовою частиною міжнародного права. Але історія революцій, світових війн, періодів тоталітаризму цього століття продемонструвала нехтування державною владою прав і свобод людини, що стало стимулом для закріплення принципу верховенства права в конституціях демократичних держав [13, с. 67].

Необхідно зазначити, що неприйнятним є визначення верховенства права як диктатури закону, що було властиво правовій системі Радянського Союзу. Безумовне підпорядкування писаній нормі не може бути в пріоритеті, бо норма закону не завжди буває справедливою і не завжди відповідає принципу демократії. А принцип верховенства права – це вияв справедливості. Певні зміни в позитивний бік у загальному негативному ставленні до верховенства права радянською системою були започатковані Л. Явичем, який визначав зумовленість верховенства права зв'язком правових та виробничих відносин, який зумовлюється правом людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя та недоторканість, а панування права підкорює державу суспільству [14, с. 12]. Р. Падалка зазначає, що на початку 90-х років ХХ ст. у вітчизняних вчених панували позитивістські погляди на принцип верховенства права [11, с. 27].

Великого значення для реалізації принципу верховенства права мало підписання 9 листопада 1995 року від імені України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Конвенція була ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого Протоколу та Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [15]. І хоча це сталося через півстоліття після її підписання членами Ради Європи, Україна має суворо дотримуватися її положень [16, с. 546].

Принцип верховенства права, який закріплений у статті 8 Конституції України [1] визначає намагання нашої країни будувати свою систему права на ідеях демократії, справедливості, визнання прав і свобод людини вищою цінністю.

У трактуванні принципу верховенства права українськими науковцями-правознавцями є певні розбіжності, що пояснюється множинністю теорій, в

яких цей принцип розглядається. Ми поділяємо погляди на зміст принципу П. Ткачука, який зазначає, що «...принцип верховенства права є сукупністю морально-правових цінностей, відповідно до яких мають регулюватися відносини в демократичному суспільстві, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатись справи в судах» [17, с. 94].

Висновки з цього дослідження та перспективи дійти таких висновків: для держави, яка вибрала для себе демократичний шлях розвитку і є правовою, принцип верховенства права має першочергове значення в системі конституційних принципів. Цей принцип має тривалу історію, але в Україні почав реалізовуватися тільки зі здобуттям незалежності, отримавши закріплення в Конституції і визначивши вектор розвитку держави. Аналіз процесу становлення принципу верховенства права на різноманітних етапах суспільного розвитку демонструє, що визначені ще в епоху Античності основоположні ідеї панування права є актуальними і на сьогодні, а єдність вияву норм права і моралі є визначальною у визначенні змісту принципу.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://bit.ly/33hAGw8> (дата звернення 31.08.2020).
2. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва: Наука, 1993. 379 с.
3. Нерсесянц В. С. Сократ. Москва: Наука, 1977. 152 с.
4. Платон. Законы. *Собрание починений*: в 4 т. / пер. с древнегреч. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Москва: Мысль, 1994. Т. 4.
5. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. Київ: Основи, 2005. 239 с.
6. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. Москва: Ладомир, 1994. 222 с.
7. Погребняк С. П. Історичні витоки верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 15. С. 3–13. URL: <https://bit.ly/35N814X> (дата звернення: 18.09.2020).
8. Оніщук М. В. Верховенство Конституції України як засадничий принцип правової держави. *Віче*. 2010. № 18. С. 6–7.
9. Альбов А. П., Масленников Д. В., Сальников М. В. Русская философия права (антология). Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. 143 с.
10. Губарев К. С. Деякі історичні передумови виникнення принципу верховенства права. *Юридичний журнал*. 2006. № 9. С. 31–39.
11. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 195 с. URL: <https://bit.ly/2ZC91oN> (дата звернення: 01.09.2020).
12. Малишев Б. В. Принцип панування права у праці Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права». *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI–VII. С. 118–123. URL: <https://bit.ly/33tG3Z3> (дата звернення: 14.09.2020).
13. Малютін І. А. Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права. *Адміністративне судочинство*. 2012. № 3–4. С. 61–68.
14. Явич Л. С. Господство права (к концепции правового государства в СССР). *Правоведение*. 1990. № 5. С. 11–20.
15. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого Протоколу та Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України. *Відомості Верховної ради* 1997. № 40, ст. 263. URL: <https://bit.ly/2NhVj1q> (дата звернення: 20.09.2020).
16. Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 544–549. URL: <https://bit.ly/3lT5Z91> (дата звернення: 20.09.2020).
17. Ткачук П. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України* 2005. № 5. С. 94.